

Türkmen zenanyň taryhy täleýi -3 / makalanyň dowamy

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 21 января, 2025

Türkmen zenanyň taryhy täleýi -3 / makalanyň dowamy TÜRKMEN ZENANYNYŇ TARYHY TÄLEÝI

(makalanyň dowamy)

Belli bolşy ýaly «Gorkut ata» eposy iň gadymy türkmen eposy bolup, ol Gorkut diýen taryhy şahs tarapyndan ýazylypdyr.

Gorkut 295 ýaşap, IX asyrda dünýäden ötüpdür. Eger şeýle bolsa, özem 295 ýaşan bolsa, onda Gorkut Muhammet pygamber (s.a.w) heniz dirikä, VI asyrda doglan bolýar. Çak bilen pygamberimiz dünýäden ötende (632) Gorkut 31-32 ýaşlarynda bolupdyr diýip pikir öwürmek bolar. Eýsem, «Gorkut ata» eposynyň gahrymanlary, şol sanda Burla hatynyň, hem Hatyjanyň döwürdeşi bolup bilmegi örän mümkindir. Çünki ýokarda görüp geçişimiz ýaly, Hatyja 619-njy ýylda 64 ýaşynda aradan çykypdyr.

Ine, şu Burla hatyn Şükli melegiň eline kyrk sany oguz gyzy bilen ýesir düşende uly namys synagyndan üstün çykýar. Bu mert aýalyň göreldesini Saparmyrat Türkmenbaşy «Garaşsyzlyk we ýaşlar» diýen uly çykyşynda ýatlaýar.

Ony şu babyň epigrafi edip ýönelige almadyk. Häzir bolsa Burla hatynyň şol synag epizodyny bolşy ýaly alalyň:

«Şol wagt Şükli melek daşyna nökerlerini ýygnap, iýip-içip, keýp edip otyrды. Ol adamlaryna garap:

– Begler, bilýärmisiňiz, Gazana nähili haýp etmek gerek? Boýy uzyn Burla hatyny getirip, oňa şerap süzdürmek gerek! – diýdi. Burla hatyn bu habary eşidip, ýüregine ot düşdi. Ol kyrk gyzyň arasyna baryp, şeýle nesihat etdi:

– Gazanyň hatyny haýsyňyz diýip, biriňizden ýapyşsalar, kyrkyňyz kyrk ýerden «men» diýip, jogap berersiňiz -diýdi.

Şol wagt Şükli melekden adam gelip:

– Gazan begiň hatyny haýsyňyz? – diýip sorady. Kyrk ýerden «men» diýip owaz çykdy, haýsydyr tanap bilmediler. Olar şalaryna «Birine ýapyşsak, kyrk ýerden owaz çykar, biz tanap bilmedik» diýip habar berdiler.

Şükli:

– Gazanyň ogly Orazy asyň, etinden goparyp alyň, gara gowurma bişirip, gyzlara eltip beriň; kim iýse, ol däldir, haýsy iýmese, şol Gazanyň aýalydyr, tutup getiriň, şerap süzdüreläň – diýip, buýruk berdi.

Şundan soň Burla hatyn oglunyň ýakynyna gelip şeýle diýdi:

Ogul, ogul, aý ogul!

Bilermi sen, näler boldy?

Gäwüriň pälin duýdum,

Altyn başly öýümiň gabsasy, ogul,

Gyza meňzär gyzymyň, gelnimiň çeçegi, ogul!

Ogul, ogul, aý ogul!

Dokuz aý dar garnymda göterdigim ogul,

On aý diýende, dünýä getirdigim, ogul!

Duşmanlar dil düwüşdiler ~ Gazan ogly Orazy tussagdan çykaryp, bogazyndan urgan bilen asyň, etinden gyýyp, gowurma ediň, oguz gyzlaryna beriň. Her kim iýse, degmäň; iýmese getiriň, şol Gazanyň aýalydyr, şerap süzdüreris! – diýdiler. Ogul, seniň etiňden iýeýinmi ýa porsy duşmanyň düşegine gireýinmi, ataň – Gazanyň namysyny ýere çalaýynmy, näme edeýin, oglum? – diýdi».

Ýöne Oraz hem mert ýigit, atasynyň ogly. Ll mertligi saýlaýar.

«Oraz aýdar:

– Agzyň gurysyn, ene, diliň çüýrüsün, ene... Ene haky ~ Taňry haky bolmasaýdy, galkyban ýerimden turardym, ýakaň bilen bogazyňdan tutardym, gaba ökjäm astyna salardym, ak ýüzüňi gara ýere deperdim, agzyň bilen burnuňdan gan şorladardym, jan süýjüligin saň görkezdim!

Bu ne sözdür? Saklan, hatyn ene, meniň üstüme gelme, meniň üçin aglama. Goý, meni çeňňele ursunlar, goý etimden çeksinler, gara gowurma etsinler, kyrk gyzyň öňüne eltsinler.

Olar bir iýse, sen iki iýgil. Seni duşmanlar bilmesinler, duýmasynlar. Duşmanyň düşegine barmasyň, olaryň sagragyny (meý käse) süzmäsiň. Atamyň namysyny ýere çalman saklan! – diýdi».

Netijede Gazan beg goşuny bilen gelip ýetişýär we bendileri halas edýär.

Dünýä alymlary, şol sanda türkmen edebiýatçylary «Oguznama», «Gorkut ata» barada ýazan saldamly işlerinde Burla hatynyň obrazyny wepalylygyň simwoly hökmünde düşündirýärler.

Türkmen aýalynyň häsiýetiniň gözbaşy ~ milli türkmen ruhy kökünden, milli-etniki ideallarymyzdan gelip çykýar. Ol çuň halky häsiýetdir. Ony goşgy düzlüşündäki erkinlik hem, prozada sözleriň tagaşyksyz, bir seredeňde gödekleç görnüşi hem tassyklaýar. Enäniň sözi-de, mähri-de, süýdi-de dertlere derman. Enede tebigy gudrat bar.

Ýene «Gorkut ata» eposyndan täsin bir mysal getirmekçi bolýarys. Ol gepe giden Derse hanyň öz ogly Bugajy atysyny, soňra bu ýaradan ony enesiniň gutaryşyny görkezýär:

«Derse hanyň aýaly: «Oglanjygym ilki awy bilen geler» diýip, at, düýe, goýun öldürip, batyr oguz beglerini hezzetlemäge taýýarlandy. Ol tarsi ýerinden turup, kyrk sany inçe billi gyzy ýanyna alyp, Derse hanyň öňünden çykdy. Gabagyny galdyrdy. Derse hanyň ýüzüne bakdy, sagyna, soluna göz gezdirdi, söýgüli oglanjygyny görmedi. Gara bagry sersdi, ýüregi oýnady, gara gyýma gözlerine ýaş doldy. Ol Derse hana garap:

Bäri gelgil,
Başym bagty,
Öýüm tagty,
Han babamyň giýewsi,
Atam, enem berdigi,
Göz açyban gördüğim,
Göwün berip söýdügim,
Derse han!
Galkynyban ýeriňde öri turduň,
Ýaly gara kazylyk atyň bütin mündüň,

Göwsi gözel guba daga awa çykdyň,
Iki bardyň, bir geler sen, ýawrym kany?
Gara gerdunda boldugym ogul kany?
Çyksyn. Meniň göz gözüm, Derse han, ýaman segrär,
Kesilsin oglan emen süýt damarym, ýaman syzlar,
Sary ýylan sokmazdan, akja tenim galkyp çişer,
Ýalňyzja ogul görünmez, bagrym ýanar.
Gury-gury çäýlara suw saldym,
Gara donly derwüşlere wezirler berdim.
Aç görsem doýurdym, ýalaňaç görsem, don etdim,
Depe kibi et ýygdy, köl kibu gymyz sagdym,
Dileg ile bir ogul ~ güýç ile boldum,
Ýalňyz ogul habaryn, Derse han, diýgil maňa,
Garşy ýatan ala dagdan bir ogul uçurdyňsa diýgil maňa,
Gara donly, azgyn dinli gäwürlere bir ogul aldyrdyňsa diýgil
maňa,
Han babamyň gaşyna men baraýyn,
Agyr hazyna, bol leşger alaýyn;
Azgyn dinli gäwürlere men baraýyn;
Ýaralanyp, kazylyk atymdan inmiýänçä(m),
Ýeňim bilen alja ganym salmyýançä(m),
Gol, but bolup ýer üstüne düşmeýänçäm(m),
Ýalňyz ogul ýollaryndan dönmenem,
Ýalňyz ogul habaryn, Derse han, diýgil maňa,
Gara başym gurban bolsun, bu gün saňa! –

diýip zarynlap aglady»

Entek bu pajygaly epizod tamamlananok. Ýöne şu ýerde Derse hanyň aýalyňyň şeýle epiki stilde düzülen şygrynda VIII-XI asyrlardaky türkmen aýalyna mahsus bolan birnäçe durmuşy-etnografik, harby-psihologik, sosial-filosofik pursatlary belläliň.

■ Birinjiden, är-aýalyň arasyndaky konflikt ýeke ogul esasybda döräp, ol düýbünden barlyşyksyz häsiýetde däl-de, eýsem, ol enäniň naturalistik obrazyny açyp görkezmege hyzmat edýär. Çünki wakalaryň aňyrsynda ýasamalyk, ýazyjylyk fantaziýasyndan

dörän zat ýok-da, natural, ýagny ilkidurmuş obşinasyndaky ýaly açyklyk, güberçeklik, fiziki taýdan görüp, duýup bilmeklik saklanýar.

■ Ikinjiden, ene ogluny ideg-sorag edýän pursatynda öz başdan geçiren zatlaryna-da, ýaşlykdan Derse hana berlişini-de, äri bilen garyndaş gatnaşyklarynyň hem barlygyny (üns beriň: «Han babamyň giýewsi» diýen setir analiz edilende Derse hanyň kakasy, ýagny şol bir wagtyň özünde Derse hanyňa aýalynyň gaýyn atasy ~ şu aýalyň ejesiniň kakasy bolýar – A.R.) ýañzydýar.

■ Üçünjiden, Derse hanyň awa gidende ogly bilen bile gidişi, emma ýeke gaýdyp gelşi görkezilýär.

■ Dördünjiden, türkmen durmuşyna mahsus yrymçylyk, ýaman zada ýorgut etmek beýan edilýär. Aýalyň «gözüm segrär», «süýt damarym syzlar», «bagrym ýanar», «tenim çişer» diýmesi şony aňladýar.

■ Bäşinjiden, bu aýal döp-dessurlary gyşarnyksyz berjaý edýär: eli açyk, aşly-çörekli, myhmansöýer, sahy mally-garaly, gurply eken («aç görsem doýurdym, ýalaňaç görsem, don etdim», depe ýaly et ýygdy», «kök kibi gymyz sagdym»).

■ Altynjydan, bu ogul dilenip alnan ýeke ogul bolupdyr.

■ Ýedinjiden, bu aýal urşujy, gaýdywsyz. Ol «Han babasyndan», «Leşger alyp», «Ýaralanyp, gol, but bolup ýere» zyňylýança söweşmäge taýýar.

«Derse hanyň aýaly gaýtdy, yzyna döndi. Onuň göwni ynjalman, kyrk sany gyzy ýanyna alyp, bedew ata atlanyp, ogluny idemäge çykdy. Gyşda-ýazda gary eremeýän daga çykdy, pesden beýige çapyp çykdy. Bir deräniň içine garga-guzgunlar iner-çykar, gonar-galkar.

Bedew aty debsöp, şol tarapa ýüwürdi.

Hawa, hanym, oglan şol ýerde ýykylypdy, gargalar gan görüp, oglanyň üstüne gonmak islediler. Oglan ýan gezligi bilen

goranyp, gargalary gondurmady.

Oglanyň enesi oglunyň ýanyna çapyp geldi, oglanjygy al gana bulaşyp ýatyr. Ol çygyryp, ogluna:

Gara gyýma gözleriň uky almyş, açgyl ahy!

On ikije süňňijigiň özen almyş, gagşar ony!

Taňry beren datly janyň seýrandamyş indi ahy,

Öz göwräňde janyň barsa, ogul, ber habar maňa,

Gara başym gurban olsun, ogul, saňa!

Kazylyk dagy, akar seniň suwlaryň.

Akar seniň otlaryň, Kazylyk dagy,

Biter eken, bitmez olsun!

Gaçar eken, gaçmaz olsun! Daşa dönsün!

Näbileýin, ogul!

Bu kazalar saňa nireden geldi?

Öz göwräňde janyň barsa, ogul, habar maňa!

Gara başym gurban olsun, ogul, saňa,

Agyz-dilden bir kaç kelme, habar maňa!

– diýdi. Şeýle diýenden soň, oglanyň gulagyna bir ses eşidildi. Ol başyny galdyrdy, ýalpa gözünü açdy, enesiniň ýüzüne bakdy:

– Bäre gel, ak süýdüni emdiren, yzzatly enem, akara-da gargama, Kazylyk dagyň günäsi ýokdur; otlara-da gargama, keýiklere-de gargama, arslana, gaplaňa-da gargama – bularyň günäsi ýokdur. Gargasaň, kakama garga, günä kakamdadyr – diýdi.

Ýene oglan:

– Ene, aglama, maňa bu ýaradan ölme ýokdur, gorkma, boz atly Hyzyr meniň ýanyma gelip, üç kere ýaramy sypady. «Bu ýaradan ölme ýokdur, dagyň güli, eneň süýdi saňa melhemdir» diýdi.

Şeýle diýenden soň, kyrk sany gyz dag gülünü ýygmaga ýaýrady.

Oglanyň enesi göwsüni bir sykdy, süýt gelmedi; iki sykdy, süýt gelmedi;

üçünji gezek zor bilen gysdy, göwsi gan öýdi, ol gan

gatşykly süýdi sagyp aldy. Dag güli bilen süýdi garyp, melhem

edip, oglanyň ýarasyny bagladylar».

Enäniň özüniň kulta öwrülişi ýaly, onuň süýdi-de, ýüregi-de,

mähri-de, owadanlygy-da kultlaşandyr. Bu ýerde kanunalaýyklyk bozulanok. Çünki eneleriň taryhdaky, durmuşdaky orunlarynyň özi şoňa ýol açýar.

(dowamy bar)...

Abat Sahatowna RYZAÝEWA. Edebi makalalar